

О. Є. Кухарев

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових
дисциплін Харківського національного
університету внутрішніх справ

О. І. Сліпченко

кандидат юридичних наук,
суддя Апеляційного суду Київської області

СУДОВІ СПРАВИ, ПОВ'ЯЗАНІ З ТЛУМАЧЕННЯМ ЗАПОВІТУ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

Виконання заповіту в деяких випадках може бути ускладнене неоднаковим використанням у ньому слів, понять, термінів, які є загальноприйнятими у сфері речових, зобов'язальних, спадкових відносин. Крім того, можуть мати місце певні неузгодженості між окремими частинами заповіту, суперечності та неточності, які значно ускладнюють з'ясування волі заповідача після відкриття спадщини, і, як наслідок, унеможливають виконання заповіту. Складність з'ясування дійсної волі заповідача може бути обумовлена, зокрема, складенням секретного заповіту, що посвідчується нотаріусом без ознайомлення з його змістом в порядку ст. 1249 ЦК, наданням достатньо широкому колу посадових і службових осіб права посвідчувати заповіти (статті 1251, 1252 ЦК). Як справедливо зазначає К. Б. Ярошенко, яким би чином не був формалізований порядок складення заповіту, не виключені випадки, коли воля заповідача викладена в ньому недостатньо чітко, внаслідок чого створюється невизначеність або двозначність у змісті заповіту [1, с. 114].

Особливу роль в актуалізації проблем тлумачення заповіту відіграла *causa Curiana*, що мала місце у 90 р. до н. е. у Стародавньому Римі. Особа складала заповіт, у якому визначила свою волю таким чином: «Якщо у мене народиться син і він помре до досягнення повноліття, то я бажаю, щоб Курій був моїм спадкоємцем». Так склалося, що син взагалі не народився. У зв'язку

з цим виникло питання: як саме тлумачити волю заповідача? З приводу тлумачення змісту сформувались дві позиції. Прихильники першої доводили, що, враховуючи буквальний зміст тексту заповіту, Курій не має прав, а спадщина повинна перейти до спадкоємців за законом. Зокрема, Сцевола говорив: «Було б пасткою для народу, залишивши у зневазі написаний текст, займатися пошуком уявної волі заповідача». Прихильник другої позиції, Папіан, доводив протилежне: «В умовах заповітів слід приймати волю більшою мірою, ніж слова». З часів Цицерона і *causa Cuijana* зіставлення тлумачення правочину буквального за змістом і наміром стало загальноприйнятим у юристів [2, с. 317–319].

Відповідно до ст. 1256 ЦК тлумачення заповіту може бути здійснене після відкриття спадщини самими спадкоємцями. У разі спору між спадкоємцями тлумачення заповіту здійснюється судом відповідно до ст. 213 ЦК.

Тлумачення заповіту — з'ясування змісту заповіту як дійсного одностороннього правочину, з тексту якого неможливо встановити справжню волю заповідача [3, с. 278]. Шляхом застосування механізму тлумачення заповіту усуваються певні недоліки його змісту, у зв'язку з якими нотаріус відмовляє у вчиненні нотаріальної дії щодо видачі свідоцтва про право на спадщину. Підстави для оскарження такої відмови з боку нотаріуса законом не передбачено, адже за змістом п. 5.1 глави 10 розділу II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 22 лютого 2012 р. № 296/5, при оформленні спадщини за заповітом нотаріус має надати правову оцінку заповіту, перевірити його реєстрацію у Спадковому реєстрі та чинність на момент смерті заповідача. Якщо наданий спадкоємцем заповіт не відповідає вимогам законодавства, нотаріус відмовляє в його прийомі. Відмовляючи в прийомі заповіту, зі змісту якого неможливо встановити дійсну волю заповідача, нотаріус діє в межах наданих йому повноважень.

У судовій практиці справи, пов'язані з тлумаченням заповіту, трапляються досить часто, при цьому суди, на жаль, допускають неоднакове застосування норм матеріального та процесуального права. За таких обставин метою цієї статті є визначення особливостей судового тлумачення заповіту.

Згідно з ч. 2 ст. 1256 ЦК суд розглядає справу про тлумачення заповіту за наявності таких правових умов:

- 1) зміст заповіту містить суперечності, неточності, що ускладнюють розуміння останньої волі заповідача;
- 2) наявність спору між спадкоємцями щодо тлумачення заповіту.

Враховуючи, що підставою судового тлумачення заповіту є спір між спадкоємцями, така справа має розглядатися виключно в порядку позовного провадження. Причому, враховуючи принцип змагальності, закріплений у ст. 10 ЦПК, суд може тлумачити заповіт тільки у разі, якщо це здійснюється на виконання заявлених сторонами вимог.

Відповідно до п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 р. № 7 «Про судову практику у справах про спадкування» справи про спадкування розглядаються судами за правилами позовного провадження, якщо особа звертається до суду з вимогою про встановлення фактів, що мають юридичне значення, які можуть вплинути на спадкові права й обов'язки інших осіб та (або) за наявності інших спадкоємців і спору між ними. Отже, спірною, на наш погляд, є висловлена в юридичній літературі позиція розгляду справ про тлумачення заповіту в порядку окремого провадження. Наведене обґрунтовується відсутністю заповідача, а тому особа, яка потребує тлумачення заповіту, буде заявником, а інші спадкоємці — заінтересованими особами [4, с. 78].

У переважній більшості випадків суди розглядають досліджувану категорію справ за правилами позовного провадження. Утім мають місце випадки, коли суди тлумачать заповіт в порядку окремого провадження. Наприклад, рішенням Ширяївського районного суду Одеської області від 27 серпня 2008 р. суд витлумачив заповіт у порядку окремого провадження за заявою спадкоємця, незважаючи на ту обставину, що спадкодавець заповідав майно двом спадкоємцям [5].

Козівський районний суд Тернопільської області так само розглянув справу про тлумачення заповіту за заявою спадкоємця за правилами окремого провадження. Причому, ухвалюючи рішення, суд керувався п. 6 ч. 1 ст. 256 ЦПК, відповідно до якого суд розглядає справи належності правовстановлюючих документів особі, прізвище, ім'я, по батькові, місце і час народження якої, що зазначені в документі, не збігаються з ім'ям, по батькові, прізвищем, місцем і часом народження цієї особи, зазначеним у свідоцтві про народження або в паспорті [6].

У спорі про тлумачення заповіту сторонами виступають спадкоємці, між якими виник спір щодо встановлення дійсної волі заповідача. Проте інколи суди залучають по таких справах як відповідачів (співвідповідачів) державні нотаріальні контори. Зокрема, Старокостянтинівський районний суд Хмельницької області розглянув цивільну справу за позовом двох спадкоємців до Старокостянтинівської державної нотаріальної контори про тлумачення заповіту. Рішенням суду позов задоволено; у резолютивній частині витлумачено текст заповіту [7]. Також як відповідача залучав державну нотаріальну контору і Ульяновський районний суд Кіровоградської області по справі № 2-283/09 [8]. Крім того, по окремих справах державні нотаріальні контори залучаються як треті особи.

Слід зазначити, що у справах про спадкування нотаріуси не є заінтересованими особами і не повинні залучатися до участі у справі як сторони або треті особи. На цьому наголошено у п. 18 постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 р. № 7 «Про судову практику у справах про спадкування». Суд розглядає справу за наявності спору між спадкоємцями

щодо тлумачення змісту заповіту, а отже, саме спадкоємці мають виступати сторонами по справі. Нотаріус, посвідчуючи заповіт, вчиняє нотаріальну дію в межах повноважень, встановлених Законом України «Про нотаріат» та Порядком вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, та, відповідно, не є стороною правочину, і складення заповіту не має жодних правових наслідків для нього. Таким чином, нотаріус не повинен залучатися до участі у справі щодо тлумачення заповіту. Винятками можуть бути лише випадки оскарження дій нотаріуса в частині вчинення або невчинення окремих нотаріальних дій. Причому характер таких дій нотаріуса має бути визнано протиправним.

Необхідно розглянути й ситуацію, коли у заповіті призначений лише один спадкоємець, проте зміст заповіту потребує тлумачення. Правильним в такому разі вважаємо залучення спадкоємців за законом відповідачами по справі, адже саме вони у разі неможливості виконання заповіту або визнання його недійсним отримують право на спадкування. Якщо ж припустити відсутність й спадкоємців за законом, то відповідачем по такій справі має виступати територіальна громада в особі відповідних органів місцевого самоврядування за місцем відкриття спадщини. У зв'язку з наведеним важко погодитися із авторами науково-практичного коментаря до цивільного законодавства України (А. Г. Ярема, В. Я. Карабань, В. В. Кривенко, В. Г. Ротань), які вважають, що, якщо позовну заяву підписують всі спадкоємці, в тому числі і спадкоємці, які спадкують за законом та в зв'язку з цим мають право на частину спадщини, відповідача у справі не буде взагалі. Внаслідок цього заява, подана спадкоємцями до суду, не втрачає характер позовної [9, с. 823]. По-перше, за відсутності двох сторін з протилежними інтересами неможливий спір про право та позовне провадження як таке, адже саме це є визначальними ознаками позовного провадження. Крім того, процесуальне законодавство не передбачає подання позовної заяви із зазначенням лише позивача без вказівки відповідача, оскільки це є порушенням змісту ст. 119 ЦПК і суддя, отримавши таку позовну заяву, залишить її без руху в порядку ст. 121 ЦПК.

Як зазначалося вище, суд тлумачить заповіт відповідно до загальних правил тлумачення правочину в порядку ст. 213 ЦК. Правила, за якими має здійснюватися тлумачення правочину, містяться у частинах 3, 4 ст. 213 ЦК і зводяться до такого. При тлумаченні змісту правочину беруться до уваги однакове для всього змісту правочину значення слів і понять, а також загальноприйняте у відповідній сфері відносин значення термінів. Якщо буквальне значення слів і понять, а також загальноприйняте у відповідній сфері відносин значення термінів не дає можливості з'ясувати зміст окремих частин правочину, останній встановлюється порівнянням відповідної частини правочину зі змістом інших його частин, усім його змістом, намірами сторін. Якщо і у такий спосіб неможливо визначити справжню волю осіб,

що вчинили правочин, до уваги беруться мета правочину, зміст попередніх переговорів, усталена практика відносин між сторонами, звичаї ділового обороту, подальша поведінка сторін, текст типового договору та інші обставини, які мають істотне значення.

Сутність наведених вище правил полягає у поєднанні «теорії волі» та «теорії волевиявлення», які протягом тривалого часу протиставлялися одна одній. Різниця між цими теоріями полягає в тому, чому саме віддати перевагу при незбігу волі та волевиявлення — тому, що зазначено у тексті правочину або висловлено сторонами при визначенні його умов, або тому, що сторони насправді мали на увазі, виражаючи усно або письмово своє розуміння відповідних дій [10, с. 87]. За «теорією волі» перевага надається тому, що сторони дійсно мали на увазі, складаючи правочин. Напроти, «теорія волевиявлення» пріоритет надає тому, що написано в правочині, тобто буквальному тлумаченню слів та термінів.

Якщо пов'язати обидві згадані теорії із загальними положеннями про правові інтереси, що захищаються, то виявляється, що теорія волі спрямована на захист інтересів слабкої сторони, тобто тієї, яка помилялася. Теорія ж волевиявлення, навпаки, захищає контрагента сторони, що помиляється, і, таким чином, стоїть на варті інтересів обороту [10, с. 88].

Аналіз ст. 213 ЦК дає змогу зробити висновок, що, незважаючи на деякий симбіоз наведених вище теорій, певна пріоритетність віддається законодавцем саме теорії волевиявлення, оскільки при тлумаченні правочину спершу беруть до уваги однакове для всього змісту правочину значення слів і понять, а також загальноприйняте у відповідній сфері відносин значення термінів, тобто здійснюється буквальноне тлумачення правочину. І лише коли буквальноне тлумачення не дало змогу витлумачити зміст правочину, суб'єкти тлумачення керуються порівнянням частин правочину, намірами сторін тощо.

Тобто правила тлумачення правочину визначені законом за принципом концентричних кіл: у разі неможливості витлумачити зміст правочину шляхом використання вузького кола засобів (буквальне тлумачення) залучаються інші засоби.

Водночас положення ст. 213 ЦК мають застосовуватися при тлумаченні заповіту з урахуванням специфіки спадкових правовідносин. Йдеться про те, що тлумачення заповіту здійснюється після відкриття спадщини, а тому заповідач об'єктивно не може брати участь у процесі тлумачення. Крім того, судом не беруться до уваги зміст попередніх переговорів, звичаї ділового обороту, подальша поведінка сторін, текст типового договору, що обумовлено одностороннім характером заповіту.

Якщо внаслідок застосування механізму тлумачення заповіту з'ясувати дійсну волю заповідача неможливо, відповідне заповідальне розпорядження виконанню не підлягає, а спадкування повинно здійснюватися відповідно до закону.

Об'єктом тлумачення у категорії справ, що досліджуються, є виключно сам заповіт, складений із слів та сполучень слів, які утворюють його текст. Інші документи, такі як переписка, щоденники померлого, варіанти проекту заповіту, що збереглися на час розгляду справи в суді, не можуть бути додатковою інформацією для висновків суду щодо змісту заповіту. При судовому тлумаченні заповіту показання свідків стосовно намірів заповідача, їх характеру, особистих зв'язків та обставин життя заповідача, його взаємовідносин тощо не повинні прийматися судом. На нашу думку, показаннями свідків не може бути встановлено буквальну суть правочину, адже воля померлого міститься саме в заповіті, і з'ясувати наміри особи можливо лише за умови дослідження змісту заповіту. Крім того, наміри особи, що мали місце до моменту складення заповіту, можуть змінитися у зв'язку з обставинами суб'єктивного та об'єктивного характеру, про що свідки можуть і не знати. Підкреслимо, що законом проголошується таємниця заповіту (ст. 1255 ЦК), тому заповідач з метою її збереження міг просто розкрити оточуючим свою волю інакше, ніж зазначено в заповіті. Хоча в окремих випадках суди тлумачать заповіт, беручи за основу не буквальне значення слів і понять, а показання свідків. Зокрема, Кам'янка-Бузький районний суд Львівської області своїм рішенням, залишеним без змін ухвалою Апеляційного суду Львівської області, витлумачив заповіт, керуючись не буквальним значенням слів і понять, а також загальноприйнятим у відповідній сфері відносин значенням термінів, як того вимагає ст. 213 ЦК, а показаннями свідків — секретаря сільради, яка посвідчувала заповіт, та двох родичів позивача [11].

Тлумачення заповіту судом не повинно змінювати волі заповідача, тобто підміняти собою сам заповіт. Суд не може брати на себе права власника щодо розпорядження своїм майном на випадок смерті. Тлумачення заповіту є лише інструментом з'ясування волі заповідача після його смерті (оголошення померлим). Отже, суд, здійснюючи тлумачення заповіту, не повинен виходити за межі цього процесу та змінювати (доповнювати) зміст заповіту, адже це може спотворити волю заповідача. Як зазначається в ухвалі Верховного Суду України від 27 серпня 2008 р., ч. 2 ст. 213 ЦК не допускає, щоб при тлумаченні правочину здійснювався пошук волі учасника правочину, який не знайшов відображення у тексті самого правочину. При тлумаченні заповіту не допускається і внесення змін у зміст заповіту, ураховуючи також, що заповіт — це особисте розпорядження фізичної особи щодо належного їй майна, майнових прав та обов'язків на випадок смерті [12]. Так, наприклад, рішенням Апеляційного суду Рівненської області від 18 грудня 2008 р. скасовано рішення Володимирецького районного суду Рівненської області від 28 травня 2008 р., яким було витлумачено заповіт. Судом першої інстанції встановлено, що у заповіті спадкодавець заповів все своє рухоме майно, де б воно не знаходилося і з чого б воно не складалося,

яке буде належати їй на день смерті, спадкоємцям В.П., Д.Л., І.Д. та Е.Т. в рівних частках, а все своє нерухоме майно — Д.Л.

Рішенням Володимирецького районного суду Рівненської області від 28 травня 2008 р. заповіт було витлумачено таким чином, що насправді заповідач заповів В.П., Д.Л., І.Д. та Е.Т. не все своє рухоме майно (як це зазначено спадкодавцем у заповіті), а все нерухоме майно. Апеляційний суд Рівненської області у своєму рішенні правильно зазначив, що суд першої інстанції вийшов за межі наданих йому ст. 213 ЦК повноважень, оскільки зміст поняття «рухоме майно» замінив поняттям «нерухоме майно», чим фактично змінив сам заповіт. Виправлення «помилки» у заповіті законом також не віднесено до компетенції суду [13].

Витлумачений судом зміст заповіту закріплюється у судовому рішенні і є обов'язковим як для спадкоємців, кредиторів, відказоодержувачів, так і для нотаріуса, який після отримання рішення суду видає кожному із спадкоємців свідоцтво про право на спадщину за заповітом.

Справи про тлумачення слід відрізняти від інших спадкових справ, зокрема справ про встановлення неправильності написання у заповіті прізвища, імені, по батькові спадкоємця. Останні розглядаються за правилами окремого провадження у випадку, якщо в тексті заповіту допущено помилку в написанні імені спадкоємця. Важливо зазначити, що у разі допущення помилки в написанні імені спадкоємця, така помилка має очевидний характер та не вимагає при її виправленні застосування механізму тлумачення правочину, закріпленого в ст. 213 ЦК, тобто йдеться про встановлення факту в судовому порядку. Відзначимо й те, що виправлення помилки здійснюється за відсутності спору про право цивільне. Утім суди інколи помилково розглядають цивільні справи про встановлення помилок при написанні у заповіті прізвища, імені, по батькові спадкоємця за правилами позовного провадження та здійснюють у судовому рішенні тлумачення заповіту.

Викладене вище дозволяє зробити такі висновки. Тлумачення заповіту судом здійснюється в порядку позовного провадження за позовом одного із спадкоємців. Сторонами по справі про тлумачення заповіту є спадкоємці, між якими виник спір. Нотаріус, який посвідчив заповіт, не повинен залучатися до розгляду таких справ. Суд тлумачить заповіт на підставі дослідження змісту правочину без врахування показань свідків, переписки померлого, його щоденників тощо. Помилки у зазначенні в заповіті прізвища (імені, по батькові) спадкоємця повинні розглядатися судом за правилами окремого провадження (п. 6 ч. 2 ст. 256 ЦПК).

Список використаних джерел

1. Наследственное право / Ин-т законодательства и сравн. правоведения при Правительстве Рос. Федерации ; [Булаевский Б. А. и др.] ; отв. ред. К. Б. Ярошенко. — М. : Волтерс Клувер, 2005. — 448 с.

2. Римское частное право : учебник / под ред. проф. И. Б. Новицкого и проф. И. С. Перетерского. — М. : Юрист, 1996. — 544 с.
3. Цивільний кодекс України : наук.-практ. комент. (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). — Т. 12 : Спадкове право / за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. — Серія «Коментарі та аналітика». — Х. : ФО-П Колісник А. А., 2009. — 544 с.
4. Спадкове право : нотаріат. Адвокатура. Суд : [наук.-практ. посіб.] / [С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, О. М. Клименко та ін.] ; за заг. ред. С. Я. Фурси. — К. : Видавець Фурса С. Я. ; КНТ, 2007. — 1216 с.
5. Рішення Ширяївського районного суду Одеської області по справі № 2-59/2008 від 27.08.2008 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/24779733>
6. Рішення Козівського районного суду Тернопільської області по справі № 2-0-2/2007 від 17.01.2008 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/1865889>
7. Рішення Старокостянтинівського районного суду Хмельницької області по справі № 2-230/2007 від 21.02.2007 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/1098589>
8. Рішення Ульяновського районного суду Кіровоградської області по справі № 2-283/09 від 23.07.2009 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/6336597>
9. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України : [В 4 т.] / А. Г. Ярема, В. Я. Карабань, В. В. Кривенко, В. Г. Ротань. — Т. 3. — К. : А. С. К., Севастополь : Ін-т юрид. дослідж., 2005. — 928 с.
10. Юдін З. М. Загальна теорія інтерпретації договору : монографія. — Одеса : Фенікс, 2008. — 156 с.
11. Ухвала апеляційного суду Львівської області від 12.07.2012 р. (справа № 1311/2-1831/11; провадження № 22-ц/1390/3972/12 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/25267478>
12. Ухвала Верховного Суду України від 27.08.2008 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/2299633>
13. Рішення Апеляційного суду Рівненської області від 18.12.2008 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/2680776>

Кухарев О. Є., Сліпченко О. І. Судові справи, пов'язані з тлумаченням заповіту: проблемні питання правозастосування

Анотація. Стаття присвячена характеристиці судових справ, пов'язаних з тлумаченням заповіту. Аналізуються процесуальні аспекти тлумачення заповіту судом з прикладами із конкретних цивільних справ. Визначаються ознаки зазначеної категорії справ.

Ключові слова: заповіт, заповідач, тлумачення заповіту, дійсна воля заповідача, спадкові спори.

Кухарев А. Е., Слипченко А. И. Судебные дела, связанные с толкованием завещания: проблемные вопросы правоприменения

Аннотация. Статья посвящена характеристике судебных дел, связанных с толкованием завещания. Анализируются процессуальные аспекты толкования заве-

щання судом с прикладами из конкретных гражданских дел. Определяются признаки указанной категории дел.

Ключевые слова: завещание, завещатель, толкование завещания, действительная воля завещателя, наследственные споры.

Kukhariev O., Slipchenko O. Judicial Cases Concerning Last Will's Interpretation: Law Enforcement Problem Issues

Summary. The article is devoted to cases characteristics concerning last will's interpretation. Procedural aspects of last will's interpretation by the court including particular civil cases are analyzed. Features of this category of cases are remarked.

Key words: last will, testator, last will's interpretation, testator's real will, heritable disputes.